Regionale verschillen en achterstanden vanuit een liberaal perspectief: de voorwaardenscheppende staat

door Frits van der Meer en Gerrit Dijkstra

De aardbevingsschade in Groningen met daaraan gekoppeld de algemene indruk in de regio achtergesteld te zijn, het klimaat- en het landbouwvraagstuk, en de bereikbaarheid van landelijke gebieden met het openbaar vervoer hebben grote maatschappelijke en politieke gevolgen gehad. Dit heeft ertoe geleid dat er veel aandacht is gekomen voor waargenomen en veronderstelde (brede) welvaartverschillen tussen regio's. En vooral heeft het gezorgd voor een gevoel bij mensen levend in deze regio's door de Rijksoverheid en politiek te worden achtergesteld (Van den Berg & Kok 2021; De Voogd & Cuperus 2021; Van Vulpen 2023).

Nieuw is dit vraagstuk niet. Kijk naar de sluiting van de mijnen in de jaren 60 en 70. De idee was toentertijd extra werkgelegenheid te creëren in met name deze regio's, door middel van een investeringsbeleid in bijvoorbeeld de Eemshaven en door rijksdiensten te spreiden. Dit beleid was op langere termijn maar ten dele succesvol. Uiteraard is de Eemshaven na vele decennia wel een succes gebleken. In dit verband kwamen de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, de Raad voor het Openbaar Bestuur, en

de Raad voor de Volksgezondheid en Samenleving met het rapport *Elke regio telt* (2023). Daarin wordt gesteld: "bepaalde gebieden in Nederland, veelal gelegen buiten de economische centrumgebieden, hebben te maken met een stapeling van achterstanden op één of meer aspecten. Deze situatie is niet nieuw, maar de ongelijkheid neemt de laatste jaren verder toe." Stedelijke gebieden en sterkere regio's zouden ook als een magneet de voorzieningen en investeringen naar zich toe trekken. Verschillen worden zo groter.

In dit artikel proberen we in te gaan op de vraag of er daadwerkelijk een grote(re) achterstand tussen landsdelen, regionale en lokale gebieden is ontstaan en wat dan de mogelijke oplossingsrichtingen zijn, onder meer vanuit een liberaal perspectief. Daaraan verbonden zijn vragen als: zijn die grotere achterstanden dan absoluut of relatief van aard gegeven de onderscheiden groeicijfers? Is die variatie dan vooral geografisch, economisch of demografisch te duiden? En zijn deze veronderstelde achterstanden objectiveerbaar of gaat het eerder om subjectieve gevoelens (die overigens ook grote gevolgen met zich mee kunnen brengen, denk in dit opzicht alleen al aan een verminderd vertrouwen in de politiek en het openbaar bestuur)? Uiteindelijk rest dan de vraag wat aan deze eventuele achterstanden te doen valt en hoe dit dan het beste vorm kan krijgen.

Voor zowel de analyse van wat er aan de hand is als de te verkiezen oplossingsrichtingen, geldt dat het gaat het om inhoudelijke keuzes. Daar ligt een rol voor de politiek. Keuzes variëren dan als gevolg van de politieke denkrichting. Is er een liberaal getinte oplossing anders dan bijvoorbeeld een sociaaldemocratische of een communautair confessionele oplossingsrichting? Zonder in simplisme te vervallen is ons antwoord ja en dat antwoord is gelegen in het idee van een voorwaardenscheppende staat (Van der Meer 2012; 2021; Dijkstra e.a. 2024; Van den Berg e.a. 2016; Page & Wright 2019). Een voorwaardenscheppende staat heeft als doel goede randvoorwaarden te creëren, waarbinnen private partijen, burgers, bedrijven en non-profitorganisaties in samenwerking met en ondersteund door publieke organisaties zelf hun gemeenschappelijke zaken tot hun recht te laten komen. Later komen we hier op terug. Allereerst geven we ter verdieping een historische duiding van de regionale verschillen in Nederland.

Ongelijkheid en achterstand nu en historisch bezien: algemeen en geografisch

Hoe klein Nederland, geografisch en qua bevolkingsomvang ook is, de geografische en culturele variëteit tussen entiteiten en burgers is groot en omvangrijk te noemen. Die variëteit heeft te maken met de ontstaansgeschiedenis. Zoals de officiële naam al aangeeft (het Koninkrijk der Nederlanden) is Nederland in de loop van de tijd samengesteld vanuit nog kleinere eenheden, met vaak een eigen cultuur en eigen taalvarianten. Pas in de loop van de geschiedenis is er een sterkere eenheid gesmeed. De term variëteit betekent ook onderscheid in sociaaleconomisch, maatschappelijk en, als eerder opgemerkt, cultureel opzicht. Dat impliceert met name in sociaaleconomisch opzicht ook een ongelijkheid.

Het proces van eenheidsvorming over de jaren heen heeft veelal ook een concen-

tratie van politiek, macht en economische bedrijvigheid met zich meegebracht. Dit vraagstuk bestaat al sinds de vorming van de staatskundige eenheid, met een groeiende dominantie van handelssteden en industriegebieden in het westen en een geleidelijk relatief verminderd belang van soortgelijke gebieden in wat nu de periferie in het noorden, het oosten en zuiden wordt genoemd. Daarvoor waren er binnen deze regionale eenheden zelf ook centrum-periferie ongelijkheden. Binnen een regio was de situatie dat vooral de stad het omringende platteland domineerde; zie bijvoorbeeld Stad en Ommelanden in Groningen. Overigens waar die periferie en dat centrum landelijk precies liggen, kan in de loop van de tijd zijn veranderd. Twente was een belangrijk centrum voor de lakenindustrie, nadat deze verdween uit het westen van het land (en daarvoor al eerder was verhuisd vanuit Vlaanderen). Zeeland en Friesland waren ook bloeiende regio's. Zeeland was uiterst belangrijk voor de VOC en Friesland kende elf bloeiende steden binnen het Friese geheel. De locaties van centrum en periferie is derhalve dus niet tijdsonafhankelijk. Wel ziet men in de moderne tijd een verdere concentratie van politiek-bestuurlijke organen, industrie, (hoger) onderwijs en handelsactiviteiten in westelijk (en later ook zuidoostelijk, in de regio Eindhoven) gelegen centrumgebieden.

Maar ook heden ten dage hoeft een onderscheid tussen centrum en periferie niet een automatische daadwerkelijke achterstelling te betekenen. Belangrijk is op te merken dat het in achtergestelde gebieden, met een enkele uitzondering, niet om een situatie van economische krimp gaat. Maar dat ongelijkheid vooral komt door hogere groeicijfers in de zogenaamde concentratiegebieden.

Toch kan een gevoel van achterstelling het gevolg zijn, waardoor het wantrouwen in het overheidsoptreden in deze gebieden groeit, met allerlei politiek-maatschappelijke consequenties (De Kok & Van den Berg, 2021; Van Vulpen 2023). Het is daarbij van belang op te merken dat dit gevoel gevoed kan worden vanuit een relatief achterblijven van economische groei en vanuit de gedachte dat de regio meer wordt ontnomen dan wordt gegeven (Van Vulpen & Van den Berg 2023). Zie bijvoorbeeld Groningen, waar al langer het gevoel bestaat dat men de lasten krijgt, maar niet de lusten. Men profiteert niet anders dan de rest van Nederland van de opbrengsten van de gaswinning, maar heeft wel de lasten van aardbevingen. Een vergelijkbaar gevoel bestond (en bestaat nog steeds) in Limburg, na de sluiting van de mijnen. Zeeland, en vooral het perifere Zeeuws-Vlaanderen, is na de achteruitgang van de scheepsbouw gerelateerde bedrijvigheid in een periode van relatieve economische neergang terechtgekomen. Twente daarentegen heeft een tijdelijke neergang meegemaakt na het vertrek van de textielindustrie, maar is nu met zijn tech gerelateerde sectoren weer in opbloei. Toch kan een hoogwaardige, nieuwe economische bedrijvigheid niet altijd en overal het vorige verloren gegane werk vervangen. Dit vanwege de structuur van de arbeidsmarkt. Een bedrijf als ASML in Brabant heeft bijvoorbeeld voornamelijk hoogwaardige arbeid nodig.

Daarbij moet worden opgemerkt dat de scheidslijnen tussen stad versus het platteland en tussen de Randstad versus de regio wat betreft achterstanden nadrukkelijk niet samenvallen. Ook binnen de Rand-

stad en de stedelijke centra zijn er achterstandsgebieden en ook in landelijke regio's zijn er welvarende knooppunten in steden, dorpen en gebieden. Een relatief achterblijven van economische groei moet niet gebagatelliseerd worden, want dat kan serieuze gevolgen hebben in demografisch opzicht en voor het niveau van voorzieningen. Daar komen we hieronder op terug.

Wat zijn de kenmerken van deze achterstanden? De bedrijvigheid groeit niet mee met de rest van het land. Dat betekent allereerst een vertrek van (jongere) mensen, die hun kansen op de arbeidsmarkt in hun beroepsrichting zien verminderen in vergelijking met de kansen in de centrumgebieden en met name in de Randstad en de regio Eindhoven. Vanwege de al geringere bevolkingsomvang in landelijke perifere gebieden en een demografische dip in de geboorten, sluiten meer basis- en middelbare scholen. De huizenbouw stokt en daarmee wordt een verdere negatieve spiraal in werking gezet. Winkels en andere voorzieningen verminderen of verdwijnen zelfs. Wat betreft het openbaar vervoer wordt de dienstregeling uitgekleed en verdwijnen er veel buslijnen. Huisartsen en tandartspraktijken verdwijnen en/of komen op grote afstand te staan. Culturele en ontmoetingsplekken worden schaarser. Dat betreft onder andere verenigings- en gemeentegebouwen, cafés en kerken. Het gemeenschapsgevoel kan in de knel komen. De lokale aantrekkingskracht en de leefbaarheid vermindert. In de randen van het land nabij het buitenland is de situatie gegeven de politiek-bestuurlijke grenzen nog gecompliceerder.

In landelijke gebieden bestaat tevens een gevoel dat men opdraait voor de grote maatschappelijke opgaven. Uitdagingen als de energietransitie, stikstof, klimaatadaptatie worden, in diens perceptie, gestuurd door grootstedelijk Nederland, maar vereisen wel een drastische inspanning van de meer landelijke en perifere gebieden. De Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, de Raad voor Openbaar Bestuur en de Raad voor de Volksgezondheid en Samenleving stellen in hun gemeenschappelijk advies van maart 2023 dat "elke regio telt" en dat de landelijke beleidsmakers te weinig oog en kennis hebben van wat er in de regio speelt. Daarnaast maakt het rijksbeleid door zich te richten op economisch sterke regio's deze gebieden sterker, met als een onbedoeld gevolg dat andere regio's qua brede maatschappelijke welvaart relatief achterblijven en zelfs verzwakken. In een artikel in *Binnenlands Bestuur* noemt Jurgen Tiekstra in een interview met Jantine Kriens dit het 'Mattheüs-effect'; een term geïntroduceerd door Robert Merton in 1957. Wie al veel heeft, krijgt nog meer, en wie minder heeft, wordt ook dat beetje nog eens ontnomen (Tiekstra 2023). Dat is vanuit het perspectief van een samenhangende gedecentraliseerde staat en democratische eenheidsstaat ongewenst. Daarnaast, Nederland als geheel en de 'voorlopende regio's' hebben de achterstandsregio's nodig zowel wat betreft economische en ruimtelijke ontwikkeling als vanuit een huisvestingsperspectief. Zie ook in dit verband de kwetsbaarheid van het volle en lager gelegen westen van het land.

Daarnaast versterkt een door de desbetreffende groepen gevoeld maatschappelijk onbehagen over de positie van boeren en plattelanders – veroorzaakt door hoger opgeleide

Randstedelijke elites – een ressentiment en het idee van achterstand. Dit gevoel komt tot uitdrukking in de regionale publieke opinie (Kok & van den Berg 2021). Ook het idee dat de afhandeling van schades langzaam en niet correct verloopt, voedt deze perceptie. Zie onder andere de aardbevingsproblematiek in Groningen. Hetzelfde geldt voor onder meer een bevoordeling van de Randstad wat betreft investeringen in nieuwe infrastructuur. Kijk in dit opzicht onder meer naar de gevraagde miljardeninvestering in de verlenging van de Amsterdamse Noord/Zuidlijn. Dit terwijl de planning, laat staan de aanleg, van de Hanzelijn naar het noorden erg traag verloopt. Het was zelfs lastig de 40 miljoen voor de oplossing van het spoor rond de flessenhals bij Meppel gefinancierd te krijgen. Dit alles versterkt het gevoel van als tweederangsregio en -bevolking behandeld te worden. Het regionale vertrouwen in politiek, bestuur, maar ook in de samenleving als geheel, neemt zo verder af. De opkomst van de BoerBurgerBeweging bij met name de laatste Provinciale Statenverkiezingen valt ten dele hierdoor te verklaren.

De situatie moet overigens ook niet geheel zwart-wit worden beschouwd. Een provincie als Zeeland was lang zeer geïsoleerd. Na de Watersnoodramp van 1953 zijn er vele miljarden geïnvesteerd in de Deltawerken. Dit heeft niet alleen geleid tot grotere veiligheid maar ook tot een betere bereikbaarheid van de Zeeuwse eilanden. Het heeft geleid tot een enorme boost van het toerisme in Zeeland (het aantal vakantieparken is bijna niet meer te tellen). Maar desondanks blijft de achterstand, die ontegenzeggelijk minder is geworden, bestaan. Wie alleen al kijkt naar de spoorkaart van de NS ziet dat Zeeland met het openbaar vervoer zeer moeilijk bereikbaar is.

Naar een liberale blik op het centrum-periferievraagstuk

De formulering van een liberaal perspectief op de aard en de eventuele oplossing van het centrum-periferievraagstuk vraagt allereerst om het schetsen van de context van de begrippen (on)gelijkheid en (on)gelijkwaardigheid. Ongelijkheid is gedurende de geschiedenis altijd een bron van debat en conflict geweest, niet alleen in Nederland, maar ook elders ter wereld. Denk aan de bekende zin van John Ball, daterend uit de Engelse Boerenopstand van 1381: "*When Adam delved and Eve span, who was then a gentleman*?". Dat idee van gelijkheid is ontsproten aan religieuze ideeën. Het is later 'gedeconfessionaliseerd' in het humanisme en het Verlichtingsdenken en is ook opgenomen in het politieke denken van met name het liberalisme en het socialisme (en hun substromingen). Maar, gelijkheid is nog niet hetzelfde als gelijkwaardigheid. Gelijkheid is een complex begrip met vele (politiek-filosofische) karakteriseringen (De Beaufort e.a. 2021). Een ideologische stammenstrijd is dan menigmaal het gevolg van en een aanleiding tot een weinig productief debat. Wij willen hier een tweedeling maken tussen gelijkheid en gelijkwaardigheid.

Gelijkwaardigheid is geworteld in het rechtsstatelijk denken. Gelijkwaardigheid betekent, vooral in juridische en ethische zin, dat er een gelijke behandeling moet zijn: gelijke gevallen worden gelijk behandeld. Zie ook artikel 1 van de Grondwet: "Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld". Mensen

zijn gelijkwaardig, maar niet noodzakelijkerwijs gelijk in de zin van identiek. Het idee van gelijkwaardigheid is een basisbeginsel van de (liberale) rechtsstaat. De materiële gelijkheid en gelijkvormigheid is vooral terug te vinden in de sociaaldemocratie, het socialisme, het anarchisme en daarmee verbonden (politieke en maatschappelijke) bewegingen. In het kort, in de gelijkwaardigheidsgedachte staat een formele gelijkheid voor de wet centraal, terwijl aanhangers van het gelijkheidsstreven een materieel aspect benadrukken. Dat laatste komt recentelijk dan tot uitdrukking in de strijd tegen een veronderstelde groei van de materiële economische en sociale achterstanden van bepaalde bevolkingsgroepen. Zie onder meer de analyse van Piketty (2024) wat betreft een toenemende ongelijke welvaart- en vermogensverdeling en de rapportages van het Sociaal en Cultureel Planbureau (2023). Geprivilegieerde en minder geprivilegieerde groepen worden daar onderscheiden, met als gevolg een toenemend (ook politiek) afhaken van burgers. Overigens is die toenemende ongelijkheidsthese is niet omstreden; zie de discussie rond Piketty (2024) en de analyse over de inkomensverdeling (Caminada e.a. 2021).

Is er vanuit het liberalisme een aparte en eigen kijk op de problematiek te formuleren? Zoals in de bundel *Verschil moet er zijn* (De Beaufort e.a. 2021) staat, bij een liberaal geënte redenering is een centraal vertrekpunt dat (groepen van) burgers over vrijheid moeten kunnen beschikken. Vrijheid in de zin van het hebben van autonomie in het maken van eigen keuzen en het bezitten van voldoende mogelijkheden daartoe. Wat betekent dat in het geval van regionale verschillen en mogelijke achterstanden? Allereerst dat van sterke directe sturing door de overheid en vooral het Rijk, niet alles verwacht kan worden, gegeven de mogelijkheid van overheidsfalen. Dit kan daarnaast de handelingsvrijheid van burgers beknotten en daarmee de kracht van die samenleving ondergraven. In dit verband liggen de kansen voor een voorwaardenscheppende rol van de overheid vooral binnen een gelaagd *governance*-systeem. Zo'n systeem omvat de samenwerking van overheden en private actoren zoals burgers en bedrijven om maatschappelijke problemen en vraagstukken gezamenlijk aan te pakken (Van den Berg 2011; Van der Meer 2021).

De welvaarts- of verzorgingsstaat, het dominante staats- en besturingsmodel tot in de jaren 70, heeft geleidelijk plaatsgemaakt voor een voorwaardenscheppende staat (Van der Meer 2012; 2021). Binnen dit laatste staatsmodel is het centrale vertrekpunt het idee dat het creëren en garanderen van gunstige voorwaarden om het maatschappelijk verkeer goed te laten verlopen, een opdracht van de staat is. Daarbij moeten overheden dat op allerlei schaalniveaus uitvoeren, in nauwe samenwerking met private actoren: burgers, bedrijven en andere maatschappelijke organisaties. Een overheid heeft dan dus een dienende, faciliterende rol binnen een gelaagd *governance*-systeem (Van der Meer 2012; Dijkstra e.a. 2024). Uiteindelijk moeten mensen zelf het initiatief nemen en de overheid stelt ze daartoe in staat. Wat in de context van dit artikel een taak voor overheden is, is derhalve het bieden van bevorderende randvoorwaarden ten aanzien van regionale en vooral maatschappelijke ontwikkelingen. Deze voorwaardenscheppende rol van het openbaar bestuur (Rijk, provincies en gemeenten) betreft het zorgdragen voor goed bestuur, de klassieke rechtsstaatstaken en het zorgen voor aandacht voor,

en investeringen in de financiële, fysieke (vervoer), onderwijs- en digitale infrastructuur.

Zie hier ook bij wijze van voorbeeld het succes van Eindhoven als innovatie hub en de technologische positie van Twente. Beide gebieden hebben een technische universiteit. Als eerder gesteld, wat betreft de infrastructuur kan beter eerder geïnvesteerd worden in de verbindingen met perifere regio's. Dus niet als eerste in de verlenging van een Noord/Zuidlijn, maar juist de Hanzelijn. Dat is slim vanuit de beeldvorming en zorgt voor een minder sterk gevoel van achterstelling. Overigens zoals de voormalige Rijksbouwmeester Floris Alkemade in 2016 al stelde; in de gebieden rond de 'ruit' zit ook een groot groeipotentieel (de ruit betreft het gebied tussen Deventer en Almaar in het noorden en Rotterdam en Eindhoven in het zuiden). Deze gebieden kunnen de maatschappelijke en economische congestie in de ruit verminderen. Daarbij moet de staat wel de randvoorwaarden creëren. Hier komt het liberale perspectief van de voorwaardenscheppende staat van pas. Dan gaat het over het stimuleren en ondersteunen van eigen initiatieven en creatieve oplossingen voor het herstel van lokale en regionale essentiële voorzieningen. De regiodeals lijken daar een (bescheiden) aanzet toe te bieden. Voorts is een politiek-bestuurlijk steuntje in de rug en empathie een belangrijke voorwaarde zodat de lokale en regionale samenleving zichzelf (weer) zelfredzaam en leefbaar kan maken. Zo gaan we uit van het eigen initiatief van actieve burgers en is men niet afhankelijk van de 'liefdadigheid' van de overheid. Dat is de kern van een voorwaardenscheppende staatsbenadering. Zo'n benadering past bij uitstek bij het liberale gedachtengoed.

Ten slotte

Het idee van en de discussie over een regionale achterstand is menigmaal te simpel gevoerd. Er spelen demografische, economische, vervoersmatige, culturele en onderwijsgerelateerde factoren die elkaar onderling versterken. Centrum en periferie zijn te algemene en te grove begrippen. Ook binnen alle centrum en perifere gebieden zijn er weer sterke en zwakke kernen. Er moet ook een onderscheid gemaakt worden in de situatie van nu en vroeger voor wat betreft het leefbaarheidsniveau en de dienstverlening in de rurale gebieden uit de periferie. Ook in de 19e en begin 20e eeuw bestond er een trek richting groeicentra in de steden, vanuit gebieden met een hoge werkloosheid. Maar het bevolkingsoverschot in de binnenlandse emigratiegebieden kon het vertrek opvangen. Bovendien waren voorzieningen als scholen kleinschaliger, gegeven de meer bescheiden gestelde eisen aan het onderwijs. Daarnaast zijn de verwachtingen voor het niveau van de zorg en de sociale voorzieningen hoger geworden. Dat heeft een schaalvergroting, delokalisatie en soms zelfs een deregionalisering van niet alleen publieke, maar ook private dienstverlening in de hand gewerkt. Het in stand houden van de lokale leefbaarheid en het voorzieningenniveau wordt steeds lastig, gezien de demografische krimp. Dat is anders dan in grootstedelijke achterstandsgebieden, waar voorzieningen in het geheel meer in stand blijven ondanks zorgen over bijvoorbeeld de kwaliteit van 'zwarte scholen'. Het crisisgevoel wordt versterkt doordat in het noorden, het oosten, de kop van Noord-Holland en Zeeland en Zuid Limburg een zeer hevige landbouw-, een in sommige gebieden ook een industriële, transitie plaatsvindt (of dient plaats te vinden). In het

inmiddels niet meer perifere Brabant (met het groeicentrum Eindhoven) en Twente heeft zo'n transitie wel succesvol plaatsgevonden.

Wij hebben in deze bijdrage aangegeven dat een liberaal perspectief op deze problematiek, gericht op een voorwaardenscheppende staat, waardevol is. Daarin wordt niet uitgegaan van de materiële gelijkheid van burgers, maar van gelijkwaardigheid. Dat Niet uitgaande van een sterk direct sturende en activistische overheid, maar van een voorwaardenscheppende overheid die vanuit vrijheid en gedeelde autonomie zelfstandige burgers en organisaties stimuleert en het voor hen mogelijk maakt de vereiste acties te ondernemen.

Prof. dr. F.M. van der Meer is emeritus hoogleraar Comparative Public Sector and Civil Service Reform aan de Universiteit Leiden.

Mr. dr. G.S.A. Dijkstra is universiteit docent aan de Faculty of Governance and Global Affairs van de Universiteit Leiden.

Literatuurlijst

- Alkemade, F, *De emancipatie van de periferie*, Den Haag, 2016.
- De Beaufort, F., Van Schie, P.G.C., Wissenburg, M.L.J., *Verschil moet er zijn. Liberale perspectieven op ongelijkheid*, Antwerpen, 2021.
- Van den Berg, C.F., "De overheid moet meer oog krijgen voor regionaal onbehagen' In gesprek met hoogleraar Caspar van den Berg', *Platform O*, 25 januari 2022, URL: https://platformoverheid.nl/overheid-moet-meer-oog-krijgen-voor-regionaal-onbehagen/.
- Van den Berg, C.F., *Transforming for Europe: The Reshaping of National Bureaucracies in a System of Multi-Level Governance*, Leiden, 2011.
- Caminada, C.L.J., Jongen, E.L.W., Bos, W., Van den Brakel, M., Otten, F., 'Inkomens verdeeld, 40 jaar in vogelvlucht', *CBS-Webmagazine*, 14 Oktober 2021, URL: https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/diversen/2021/inkomens-verdeeld-40-jaar-in-vogelvlucht.
- De Kok, A., Van den Berg, C.F., *Regionaal maatschappelijk onbehagen. Naar een rechtsstatelijk antwoord op perifeer ressentiment*, Groningen, 2021.
- Van der Meer, F.M., *Voorwaarden, waarborgen en ambtenaren. De gevolgen van de opkomst van de voorwaardenscheppende staat voor de publieke dienst*, Leiden, 2012.
- Meer F.M. van der (2021), 'Openbaar bestuur en het ambtelijk apparaat: de gevolgen van een voorwaardenscheppende staat voor de publieke dienst in een multilevel governance systeem', *Publicatiereeks Overheid & Arbeid*, 2021, nr. 51.
- Merton, R.K., 'The Matthew Effect in Science', *Science*, 1968, vol. 159, pp. 56-63.
- Page, E.C., Wright, V. red., *From the active to the enabling state. The changing role of top officials in European nations*, Houndmills, 2007.
- Piketty, T., *Capital in the Twenty-First Century*, Cambridge, 2014.
- Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli), de Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (RVS) en de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) (2023). *Advies 'Elke regio telt!*

Een nieuwe aanpak van verschillen tussen regio's'. https://www.raadopenbaarbestuur.nl/binaries/raad-openbaar-bestuur/documenten/publicaties/2023/03/27/elke-regio-telt-een-nieuwe-aanpak-van-verschillen-tussen-regios/Advies+Elke+regio+telt%21.pdf.

- Tiekstra, J. , Adviesraden: 'De overheid heeft in de randregio's niet geleverd', *Binnenlands Bestuur*, 27 maart 2023.

- Voogd, J.de & R Cuperus (2021), *Atlas van Afgehaakt Nederland.* Over buitenstaanders en gevestigden, Https://kennisopenbaarbestuur.nl/media/258329/atlas-van-afgehaaktnederland.pdf.

- Vulpen, B. van, Bock, B., & van den Berg, C. (2023). *Does regional decline trigger discontent? Unravelling regional development in the Netherlands*, Regional Studies. https://doi.org/10.1080/00343404.2023.2231031.

- Vulpen, B. van (2023). *Politics out of place: understanding the geography of discontent in the Netherlands from a spatial justice perspective*, Groningen. https://doi.org/10.33612/diss.788178336.